

Dariusz Sokołowski

 <https://orcid.org/0000-0003-0361-7017>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turystyki
sokol@umk.pl

MIASTA ZDEGRADOWANE W WOJEWÓDZTWIE ŁÓDZKIM W KOŃCU I DEKADY XXI WIEKU¹

Abstrakt: Miasta zdegradowane są ważnym składnikiem wiejskiej sieci osadniczej. Celem opracowania jest charakterystyka miejscowości położonych w obecnych granicach województwa łódzkiego, które utraciły status miasta, a także odpowiedź na pytanie, czy są na tym terenie jednostki osadnicze mające realne szanse na uzyskanie w niedalekiej przyszłości tego statusu. Zbiór miejscowości omówiony w artykule obejmuje wszystkie były miasta, które zostały zdegradowane przed 2010 r. Badania pokazały, że na obszarze województwa łódzkiego jest ich relatywnie dużo (aż 73), co jest konsekwencją dekretu carskiego, pozbawiającego w II połowie XIX w. praw miejskich wielu ówczesnych miast w granicach zaboru rosyjskiego.

Słowa kluczowe: miasta zdegradowane, były miasta, prawa miejskie, sieć osadnicza, województwo łódzkie.

DEGRADED TOWNS IN THE ŁÓDZKIE VOIVODESHIP IN THE END OF THE FIRST DECADE OF XXI CENTURY

Abstract: Former cities are an important component of the rural settlement network. The purpose of the study is to characterize the villages located within the current borders of the Łódź Voivodeship, which have lost their city status, as well as the answer to the question whether there are villages in this area with real chances of obtaining this status in the near future. The set of villages discussed in the article includes all former cities that were degraded before 2010. Research has shown that there are relatively many (73) such villages in the Łódź Voivodeship, which is a consequence of the tsarist decree depriving many cities of their rights within the Russian partition in the second half of the 19th century.

Keywords: city, recreational space, quality of life, local policy, Szczecin.

1. WSTĘP

Miasta zdegradowane są ważnym składnikiem wiejskiej sieci osadniczej z uwagi m.in. na to, że:

- zaliczają się do grupy największych pod względem zaludnienia miejscowości wiejskich;
- posiadają zwykle dobrze rozwinięte więzi z zapleczem, stanowiąc silne, w skali lokalnej, miejsca centralne;
- są zwykle dobrze wyposażone w urządzenia infrastruktury technicznej i społecznej;
- większość z nich ma miejski układ przestrzenny;
- są często miejscowościami uprzemysłowionymi lub wielofunkcyjnymi, lepiej rozwiniętymi od większości pozostałych wsi z punktu widzenia bazy ekonomicznej;
- część miejscowości tej kategorii ma szanse formalno-prawnego zaliczenia do kategorii miast.

Niemal corocznie od 1980 r. (z wyjątkiem lat: 1981, 1985, 1995, 1999 i 2002) kategoria miast jest w Polsce po-

większana o jedną bądź kilka miejscowości. Od roku 1980 do 1 stycznia 2010 r. prawa miejskie uzyskało 101 miejscowości, w tej liczbie $\frac{3}{4}$ jednostek to dawne miasta zdegradowane. Jakkolwiek współcześnie z nadaniem praw miejskich nie wiążą się szczególne przywileje (por. Drobek, 1999; Sokołowski, 2008), to jednak przez liczne społeczności lokalne sprawa traktowana jest jako prestiżowa, czego konsekwencją jest wiele przypadków wystąpienia z wnioskiem o nadanie praw miejskich. Znaczna ich część kończy się powodzeniem; jako przykład można podać ostatnie nadania praw miejskich. 1 stycznia 2010 r. uzyskało je sześć miejscowości: Kołaczyce i Przecław w województwie podkarpackim, Łaszczów w województwie lubelskim, Radłów w województwie małopolskim, Szepietowo w województwie podlaskim i Tychowo w województwie zachodniopomorskim². Trzy pierwsze i ostatnie z wymienionych posiadały w przeszłości prawa miejskie przez długi okres (od około

320 do blisko 560 lat), a Radłów był uznawany na przełomie XIX i XX w. za miasteczko (kategoria miejscowości z niektórymi tylko atrybutami miejskości w byłym zaborze austriackim). Rok wcześniej było takich miejscowości pięć: Bobowa i Szczucin w województwie małopolskim, Krynki i Michałowo w województwie podlaskim oraz Brzostek w podkarpackim; wszystkie posiadały w przeszłości prawa miejskie.

W województwie łódzkim w ostatnich trzech dekadach pięć miejscowości uzyskało (odzyskało) prawa miejskie: Drzewica w 1987 r., Działoszyn i Kamięńsk w 1993, Rzgów w 2006 i Wolbórz w 2011 r. Nie oznacza to, że możliwości zostały już wyczerpane i położone w centrum kraju województwo nie ma większej liczby kandydatów na miasta.

Celem opracowania jest charakterystyka tytułowego zbioru miejscowości, a także odpowiedź na pytanie, czy są na terenie województwa łódzkiego miejscowości mające realne szanse na uzyskanie w niedalekiej przyszłości statusu miasta.

Rys. 1. Miasta zdegradowane w województwie łódzkim według statusu administracyjnego (stan na 1.01.2010)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych jak w tab. 1

2. ZBIÓR MIAST ZDEGRADOWANYCH W WOJEWÓDZTWIE ŁÓDZKIM

Na terenie województwa łódzkiego znajduje się znaczna liczba miast zdegradowanych, co jest konsekwencją czynnika historycznego: cały omawiany obszar znajdował się od 1815 do 1870 r. w granicach zaboru rosyjskiego (Królestwo Kongresowe) i przechodził podobne koleje losu. Najważniejszym wydarzeniem z punktu widzenia osadnictwa był dekret carski pozbawiający w latach 1869–1870 praw miejskich większość ówczesnych miast. Abstrahując od rzeczywistych powodów takiego postępowania, z dzisiejszej perspektywy istotne znaczenie ma fakt przetrzebienia sieci miejskiej, która do obecnych czasów nie została w pełni uzupełniona. Nie chodzi przy tym o „naprawianie krzywd dziejowych” wszystkim zdegradowanym miasteczkom: w przypadku wielu z nich nie jest to już celowe. Chodzi raczej o identyfikację tych, które z uwagi na określone parametry kwalifikują się do kategorii małych miast, nie ustępując *de facto* pod większością względów tym, które prawa miejskie w ostatnim czasie otrzymały.

Na obszarze województwa łódzkiego zidentyfikowano 73 były miasta, które można zaliczyć do następujących kategorii:

- były miasto, obecnie wieś gminna;
- były miasto, obecnie wieś niebędąca siedzibą gminy;
- były miasto (lub osiedle), obecnie stanowiące część innego miasta;
- były osiedle (w rozumieniu praw osiedlowych, jakie obowiązywały w PRL w latach 1954–1972), obecnie wieś gminna.

Tabela 1. Wykaz miast zdegradowanych w województwie łódzkim z uwzględnieniem ich statusu prawnego (stan na 1.01.2010)

Miejscowość	Obecny status	Powiat
1	2	3
Andrespol (byłe osiedle)	wieś gminna	łódzki
Będków	wieś gminna	tomaszowski
Białaczków	wieś gminna	opoczyński
Bielawy	wieś gminna	łowicki
Błogie	wieś w gm. Mniszków	opoczyński
Bolesławiec	wieś gminna	wieruszowski
Bolimów	wieś gminna	skierniewicki
Bratoszewice	wieś w gm. Stryków	zgierski
Buczek	wieś gminna	łaski
Budziszewice	wieś w gm. Żelechlinek	tomaszowski
Budzynek	wieś w gm. Dalików	poddębicki
Burzenin	wieś gminna	sieradzki
Cielądz	wieś gminna	rawski
Dąbrowice	wieś gminna	kutnowski
Dmosin	wieś gminna	brzeziński
Gieczno	wieś w gm. Zgierz	zgierski
Goraj (obecnie Byszew)	wieś w gm. Kutno	kutnowski
Gorzkowice	wieś gminna	piotrkowski
Grabów	wieś gminna	łęczycki
Inowłódz	wieś gminna	tomaszowski

Miejscowość	Obecny status	Powiat
1	2	3
Jeżów	wieś gminna	brzeziński
Kałów	wieś w gm. Poddębice	poddębicki
Kamion	wieś w gm. Wierzchlas	wieluński
Kazimierz	wieś w gm. Lutomiersk	pabianicki
Kiernozia	wieś gminna	łowicki
Lutomiersk	wieś gminna	pabianicki
Lututów	wieś gminna	wieruszowski
Łubnice	wieś gminna	wieruszowski
Małyń	wieś w gm. Zadzim	poddębicki
Mazew	wieś w gm. Daszyna	łęczycki
Niemysłów	wieś w gm. Poddębice	poddębicki
Nowa Brzeźnica	wieś gminna	pajęczański
Oporów	wieś gminna	kutnowski
Orłów	wieś w gm. Bedlno	kutnowski
Osjaków	wieś gminna	wieluński
Parzęczew	wieś gminna	zgierski
Piątek	wieś gminna	łęczycki
Plawno	wieś w gm. Gidle	radomszczański
Przerąb	wieś w gm. Masłowice	radomszczański
Rozprza	wieś gminna	piotrkowski
Ruda	wieś w gm. Wieluń	wieluński
Rusiec	wieś gminna	bełchatowski
Rzeczyca	wieś gminna	tomaszowski
Skotniki	wieś w gm. Aleksandrów	piotrkowski
Sobota	wieś w gm. Bielawy	łowicki
Sokolniki	wieś gminna	wieruszowski
Spycimierz	wieś w gm. Uniejów	poddębicki
Stara Brzeźnica	wieś w gm. Nowa Brzeźnica	pajęczański
Stare Skoszewy	wieś w gm. Nowosolna	łódzki wschodni
Szczawin	wieś w gm. Zgierz	zgierski
Szczerców	wieś gminna	bełchatowski
Świnice Warckie	wieś gminna	łęczycki
Toporów	wieś w gm. Wierzchlas	wieluński
Ujazd	wieś gminna	tomaszowski
Widawa	wieś gminna	łaski
Witonia	wieś gminna	łęczycki
Wolbórz	wieś gminna	piotrkowski
Żarnów	wieś gminna	opoczyński
Żytno	wieś gminna	radomszczański

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Drobek (1999); *Miasta polskie...* (1967); *Statystyka miast...* (1967).

Pierwsza z wymienionych kategorii jest reprezentowana przez 36 jednostek, do drugiej kategorii zaliczono 23 jednostki³, trzecia liczy 13 jednostek⁴, a czwarta jedną.

Rysunek 1 ukazuje wszystkie zidentyfikowane były miasta, a w tab. 1 pominięto te, które stanowią obecnie część innej miejscowości.

3. ZMIANY ILOŚCIOWE W SIECI MIAST

Bezpośrednio za zmiany liczby miast w czasie odpowiedzialne są decyzje formalnoprawne, które w przeszłości prowadziły do tworzenia, łączenia lub degradacji miast.

Były miasta włączone w granice innych miast nie utraciły miejskiego statusu, pomimo utraty samodzielności, dlatego też nie stanowią one przedmiotu niniejszego badania. Miejscowości zdegradowane można podzielić na te, które odzyskały już prawa miejskie i te, które ich dotychczas nie odzyskały. Pierwsze z nich stanowią interesujący materiał porównawczy, natomiast przedmiotem badania są miejscowości z ostatniej grupy.

Na szczególną uwagę zasługują miejscowości zdegradowane w latach 1869–1870 na mocy odpowiedniego aktu carskiego, który obniżył rangę ponad 300 miast w Królestwie Polskim. W województwie łódzkim prawa miejskie straciły wówczas 42 miasta, a ogólna liczba miast w tym województwie zmalała z 63 do 21. Części spośród tych miejscowości przywrócono prawa miejskie wkrótce po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, jednak 24 nadal pozostają wsiami (tab. 2, rys. 2). Ta kategoria miejscowości ma duże znaczenie z punktu widzenia identyfikacji potencjalnych miast, ponieważ radykalnie przeprowadzona akcja degradacji, obejmująca $\frac{2}{3}$ ogólnej liczby miast, w przypadku niektórych została przeprowadzona „na wyrost”. Zdegradowano wówczas do rzędu osad

Rys. 2. Miasta zdegradowane w województwie łódzkim pozbawione praw miejskich w latach 1869–1870

Źródło: opracowanie własne na podstawie różnych danych

Tabela 2. Wybrane cechy miast zdegradowanych w województwie łódzkim

Miejscowość	Prawa miejskie		Ludność nierolnicza (%)	Typ funkcjonalny	Typ zabudowy
	uzyskanie	utrata			
1	2	3	4	5	6
Andrespol (b. osiedle)	1963 r.	1972 r.	99	C	D
Będków	1453	1870 r.	81	A	C
Białaczów	XIII w. lub 1456 r.	1869 r.	76	A	D
Bielawy	1403 r.	1870 r.	5	A	C
Błogie	?	?	50	A	B
Bolesławiec	1269 r.	1870 r.	30	B	C
Bolimów	1370 r.	1869 r.	95	A	A
Bratoszewice	przed 1458 r.	?	87	B	D
Buczek	1549 r.	XVII w.	27	A	A
Budziszewice	1358 r.	XVIII w.	60	B	AD
Budzynek	1454 r.	XVII w.	2	B	A
Burzenin	1378 r.	1869 r.	67	A	G
Cielądz	?	?	48	B	A
Dąbrowice	przed 1455 r.	1870 r.	50	A	D
Dmosin	1430 r.	II poł. XVI w.	62	B	A
Gieczno	II poł. XVI w.	II poł. XVI w.	82	A	A
Goraj (obecnie Byszew)	przed 1458 r.	poł. XVI w.	7	B	B
Gorzkowice	1494 r.	XVI w.	89	A	CD
Grabów	1372 r.	1870 r.	8	A	E
Inowłódz	XIV w.	1870 r.	93	A	A
Jeżów	1334 r.	1870 r.	65	A	C
Kałów	XV w.	?	18	C	B
Kamion	przed 1462 r.	XVI w.	7	C	C
Kazimierz	przed 1288 r.	1870 r.	50	B	A
Kiernozia	1567 r.	1870 r.	50	A	C
Lutomiersk	1274 r.	1870 r.	70	A	C
Lututów	1405 i 1843 r.	1720 i 1870 r.	30	A	G
Łubnice	1238 r.	XIII w.	15	B	A
Małyń	1549 r.	ok. 1654 r.	50	B	A
Mazew	1416 r.	lokacja nieudana	45	A	D
Niemysłów	przed 1563 r.	?	12	C	B
Nowa Brzeźnica	1287	1870 r.	20	A	C
Orłów	przed 1387 r.	pocz. XIX w.	22	B	A
Osjaków	przed 1446 r.	XVII w.	85	A	G
Parzęczew	1421 r.	1870 r.	89	A	D
Piątek	przed 1339 r.	1870 r.	87	A	C
Pławno	1544 r.	1870 r.	95	B	G
Przerąb	1786 r.	koniec XVIII w.	21	A	C
Rozprza	przed 1344 r.	1870 r.	87	A	C
Ruda	XIII w.	XIV w.	50	B	D
Rusiec	przed 1609 r.	XVIII w.	45	A	E
Rzeczyca	przed 1790 r.	?	19	A	D
Skotniki	?	?	50	A	C
Sobota	przed 1393 r.	1870 r.	4	B	A

Miejscowość	Prawa miejskie		Ludność nierolnicza (%)	Typ funkcjonalny	Typ zabudowy
	1	2			
Sokolniki	1726 r.	koniec XVIII w.	42	A	A
Spycimierz	przed 1357 r.	?	18	C	C
Stara Brzeźnica	przed 1265 r.	1287 r.	–	–	–
Stare Skoszewy	1426 r.	1702 r.	10	B	A
Szczawin	przed 1339 r.	?	96	B	D
Szczerców	przed 1364 r.	1870 r.	82	A	C
Świnice Warckie	przed 1458 r.	krótco po 1458 r.	30	C	B
Toporów	przed 1464 r.	pocz. XVIII w.	5	B	B
Ujazd	1428 r.	1870 r.	–	A	CD
Widawa	1388 r.	1870 r.	93	A	C
Witonia	przed 1728 r.	po 1764 r.	60	B	D
Wolbórz	1273 r.	1870 r.	94	A	C
Żarnów	1415 r.	1869 r.	68	A	D
Żytno	1441 r.	pocz. XVIII w.	50	A	D

Zestawienie zawiera liczne rozbieżności w stosunku do danych NSP 1988. Typ funkcjonalny (kolumna 5) według charakteru wyposażenia w infrastrukturę społeczną: A – subokręgowy ośrodek usług, B – inny ośrodek usług niższego rzędu, C – pozostałe. Dominujący typ zabudowy (kolumna 6): A – jednodrożny zwarty, B – jednodrożny luźny, C – placowy, D – wielodrożny, E – rozproszony, G – miejski.

Źródło: *Miasta polskie...* (1967); Rosin (1959, 1971); *Słownik geograficzny...* (1880–1902); *Statystyka miast...* (1967); Stelmach, Malina, Tkocz, Żukowski (1990).

Tabela 3. Zmiany gęstości sieci miejskiej na obszarze województwa łódzkiego na tle Polski

Wyszczególnienie		Województwo łódzkie	Polska	Królestwo Polskie
Powierzchnia w km ²		18 219	312 700	128 500
Liczba miast	1860 r.	63	–	452
	1910 r.	21	–	114
	2010 r.	43	903	–
Obszar w km ² przypadający na jedno miasto	1860 r.	289	–	284
	1910 r.	868	–	1 127
	2010 r.	424	346	–
Przeciętna odległość między miastami ^a w km	1860 r.	17,0	–	16,9
	1910 r.	29,5	–	33,6
	2010 r.	20,6	18,6	–

^a Obliczona za pomocą wzoru: $R = \sqrt{\frac{P}{N}}$, gdzie: P – powierzchnia obszaru w km², N – liczba miast.

Źródło: *Powierzchnia i ludność...* (2009), opracowanie własne.

wiejskich m.in. miasteczka względnie duże, liczące co najmniej 2000 mieszkańców (zob. tab. 4) i nieźle prosperujące, w przeciwieństwie do wcześniejszych degradacji (sprzed 1869 r.) dotyczących nieudanych lokacji bądź faktycznie upadłych miasteczek (niekiedy zniszczonych w czasie wojen i wyludnionych).

Omawiany dekret carski spowodował spadek gęstości sieci miejskiej, w wyniku którego obszar obsługiwany przez jedno miasto zwiększył się średnio z 289 km² przed 1869 r. do 868 km² w latach 1870–1918. W schyłkowym okresie zaborów była to powierzchnia mniejsza niż w całym Królestwie Polskim, co świadczy

o odpowiednio większej gęstości sieci miejskiej utrzymanej w województwie łódzkim (tab. 3). Stanowiło to w pewnym stopniu konsekwencję rozwoju łódzkiego okręgu włókienniczego, który to rozwój uchronił przed degradacją kilka miast. Największa redukcja liczby miast nastąpiła w tym czasie w powiatach łowickim i tomaszowskim (w każdym po trzy miasta), biorąc pod uwagę tylko miejscowości do dziś niebędące miastami. Wyróżnia się także, z uwzględnieniem wcześniejszych degradacji, powiaty łączycki, poddębicki i tomaszowski, w których utraciło prawa miejskie po pięć miejscowości, a także kutnowski, piotrkowski,

wieluński, wierszowski i zgierski – po cztery miejscowości. W wyniku przeprowadzonej degradacji w latach 1869–1870 przeciętna odległość między miastami wzrosła w porównywanych latach z 17 do blisko 30 km.

Istotne zagadnienie stanowią przyczyny ludnościowego, funkcjonalnego i ekonomicznego upadku miast. Pogorszenie się sytuacji wielu miasteczek było konsekwencją szybkiego rozwoju ośrodków konkurencyjnych, które zdołały w drugiej połowie XIX w. włączyć się w nurt kapitalistycznego uprzemysłowienia. W uprzywilejowanej sytuacji znalazły się także miasta położone przy trasie kolei żelaznej, która odgrywała wówczas rolę silnego stimulatora rozwoju.

4. ZMIANY ZALUDNIENIA

Obecnie sytuacja demograficzna miast zdegradowanych w województwie łódzkim jest bardzo zróżnicowana. Ich zaludnienie waha się od około 200 (Budzynek, Kałów, Kamion, Małyń, Stare Skoszewy) do blisko 3,3 tys. mieszkańców (Andrespol, Gorzkowice, Szczerców) (tab. 4, rys. 3). Liczne miejscowości nie osiągnęły dotychczas stanu zaludnienia z II połowy XIX w., co wskazuje, że znajdują się one w stanie regresu i świadczy o ich niskiej atrakcyjności, m.in. z powodu słabości bazy ekonomicznej. Takie natomiast miejscowości, jak Inowłódz czy Jeżów, notowały stały spadek zaludnienia w ciągu kilku ostatnich dziesięcioleci.

Rys. 3. Miasta zdegradowane w województwie łódzkim według zaludnienia (stan na ok. 2008 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie różnych danych

Warto wspomnieć, że jednym ze współczesnych kryteriów przyznawania praw miejskich jest osiągnięcie przez miejscowość zaludnienia na poziomie co najmniej 2000 mieszkańców. Jakkolwiek w niektórych przypadkach wymóg ten nie jest przestrzegany (wystarczy wspomnieć Kołaczyce i Przeclaw spośród nowych nadań – liczące odpowiednio 1316 i 1400 mieszkańców), to liczbę

Tabela 4. Liczba mieszkańców miast zdegradowanych w województwie łódzkim w latach 1868–2008

Miejscowość	Rok						
	1868 ^a	1890	1910	1950	1970	1988	ok. 2008
1	2	3	4	5	6	7	8
Andrespol (b. osiedle)	–	–	–	1 142	1 942	2 921	3 359
Będków	687	885	898	–	–	602	612
Białaczów	1 020	1 059	2 102	1 446	1 484	1 319	1 235
Bielawy	761	990	–	–	–	605	602
Błogie	313 ^b	–	–	–	–	222 ^c	322
Bolesławiec	1 301	1 264	1 951	–	–	856	937
Bolimów	1 097	2 088	2 342	–	–	841	930
Bratoszewice	470	–	–	795	1 182	1 139	1 084
Buczek	500	–	–	–	–	994	980
Budziszewice	500	–	–	–	–	887 ^c	880
Budzynek	130 ^b	–	–	–	–	176 ^c	140
Burzenin	833	838	1 444	726	853	1 079	989
Cieladz	233 ^b	–	–	–	–	636	813
Dąbrowice	1 800	2 431	3 213	1 769	1 565	1 205	802
Dmosin	600	–	–	–	–	953	795
Gieczno	155 ^b	–	–	–	–	225 ^c	309

Miejscowość	Rok						
	1868 ^a	1890	1910	1950	1970	1988	ok. 2008
1	2	3	4	5	6	7	8
Gorzkowice	457	–	–	1 390	2 003	3 076	3 416
Grabów	1 023	1 838	1 500	1 681	1 709	1 356	1 171
Inowłódz	1 037	1 483	2 192	–	–	913	795
Jeżów	1 340	2 103	2 673	1 797	1 573	1 448	1 341
Kałów	385	–	–	–	–	194 ^c	162
Kamion	–	–	–	–	–	161 ^c	154
Kazimierz	380	678	784	–	–	694	721
Kiernozia	468	440	387	–	–	931	948
Lutomiersk	2 133	2 852	3 007	1 650	1 680	1 429	1 429
Lututów	536	1 115	2 168	1 360	1 338	1 529	1 450
Łubnice	1 155	–	–	1 068	1 112	1 074	1 139
Małyń	435	–	–	–	–	211 ^c	131
Mazew	730	–	–	–	–	335 ^c	304
Niemysłów	615	–	–	–	–	390 ^c	332
Nowa Brzeźnica	1 267	1 684	1 866	–	–	703	750
Oporów	233	–	–	–	–	330	280
Osjaków	867	–	–	798	908	1 072	1 236
Parzęczew	1 208	950	1 218	–	–	675	672
Piątek	2 097	2 287	3 379	1 683	2 039	2 134	2 017
Pławno	1 444	2 177	3 591	1 349	1 421	1 281	1 054
Przerąb	401	–	–	–	–	289 ^c	170
Rozprza	537	1 029	1 430	1 069	1 313	1 532	1 646
Ruda	512	–	–	1 035	1 309	1 239	1 195
Rusiec	634	–	–	1 340	1 354	1 380	1 335
Rzeczyca	883	–	–	1 487	1 515	1 532	1 589
Skotniki	–	–	–	–	–	300 ^c	310
Sobota	670	971	1 356	–	–	593 ^c	560
Sokolniki	1 096	–	–	1 201	1 299	1 411	1 211
Spycimierz	535	–	–	–	–	487 ^c	380
Stara Brzeźnica	215	–	–	–	–	–	443
Stare Skoszewy	122	–	–	–	–	185 ^c	180
Szczawin	495	–	–	–	–	670 ^c	–
Szczerców	1 451	2 811	4 514	1 479	2 113	2 366	2 853
Świnice Warckie	584	–	–	–	–	472	651
Toporów	316	–	–	–	–	493 ^c	558
Ujazd	1 220	1 517	2 291	1 371	1 524	1 523	1 644
Widawa	2 442	2 455	4 480	1 272	1 300	1 337	1 327
Witonia	800	–	–	958	1 160	1 130	1 116
Wolbórz	2 036	2 387	2 534	1 686	2 022	2 411	2 282
Żarnów	1 157	2 036	3 740	–	–	878	1 174
Żytno	904	–	–	–	–	800	678

^a Kursywą oznaczono dane według *Słownika geograficznego...* (1880–1902), w większości z II połowy XIX w.; ^b 1827 r.; ^c według Stelmacha, Maliny, Tkocza i Żukowskiego (1990).

Źródło: Jelonek (1967) – do 1910 r.; dane narodowych spisów powszechnych (z lat: 1950, 1970, 1988); Stelmach, Malina, Tkocz, Żukowski (1990); *Słownik geograficzny Królestwa...* (1880–1902); *Powierzchnia i ludność...* (2009); dane odpowiednich urzędów gmin i różne źródła internetowe (za lata ok. 2008 r.).

2000 mieszkańców należy uznać za pewną wielkość odniesienia. Poza trzema największymi miejscowościami (Andrespol, Gorzkowice, Szczerców) wzrost zaludnienia w ostatnich latach, świadczący o zwiększaniu się roli tych miejscowości w ich otoczeniu, zanotowały m.in. Osjaków, Rozprza, Rzeczyca i Ujazd. W przypadku kilku innych (m.in. Białaczów, Burzenin, Dąbrowice, Pławno, Wolbórz) stwierdzono znaczące spadki zaludnienia.

5. FUNKCJE, INFRASTRUKTURA I UKŁAD PRZESTRZENNY

Do istotnych elementów branych pod uwagę podczas procedury rozpatrywania wniosku o nadanie praw miejskich należą: wskaźnik funkcjonalny wyrażony w postaci odsetka ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych (zob. tab. 2 i 5), wyposażenie w infrastrukturę techniczną (tab. 5) oraz układ przestrzenny (tab. 2). Ponadto za istotne należy uznać związki funkcjonalne miejscowości z zapleczem, czego wyrazem są funkcje centralne (tab. 5). Analizę funkcji i infrastruktury oparto na danych źródłowych pochodzących głównie ze spisu powszechnego z 1988 r. i innych źródeł z lat 1988–1990. Należy mieć świadomość, że w okresie transformacji systemowej niektóre cechy uległy dezaktualizacji – dotyczy to zwłaszcza typologii funkcjonalnej oraz poziomu wyposażenia techniczno-infrastrukturalnego. Z drugiej jednak strony określone relacje między miejscowościami rzadko ulegają

rewolucyjnym zmianom (wyjątkiem może być sytuacja ekonomiczna, głównie w przypadku utworzenia lub likwidacji większych zakładów pracy). Układ przestrzenny miejscowości cechuje natomiast znaczna inercja. Liczne jednostki posiadają niemal „zamrożony” układ przestrzenny, pamiętający jeszcze czasy ich pierwszej lokacji, i powinien być on traktowany jako element dziedzictwa narodowego.

Udział ludności nierolniczej (według miejsca zamieszkania) waha się w poszczególnych miejscowościach od kilku do ponad 90%, przy czym najwyższy (co najmniej 75%) jest w Andrespolu, Białaczowie, Burzeninie, Gorzkowicach, Jeżowie, Lutomierniku, Lututowie, Osjakowie, Piątku, Rozprzy, Szczercowie, Ujeździe, Widawie i Wolborzu, a także w niebędącym siedzibą gminy Pławnie (tab. 5). Niskie wartości wskaźnik osiąga w Rzeczycy i Łubnicach (poniżej 50%) oraz w Bratoszewicach i Dąbrowicach (po ok. 55%). Rozbieżne w niektórych przypadkach informacje przekazuje opracowanie Stelmacha, Maliny, Tkoczka i Żukowskiego (1990), przy czym ogólnie potwierdza ono znaczny udział ludności nierolniczej w miejscowościach większych i pełniących funkcję siedziby gminy oraz zdecydowaną dominację rolnictwa w miejscowościach najmniejszych.

Spośród 24 analizowanych miejscowości o zaludnieniu 1000 i więcej mieszkańców, 11 cechuje dominacja funkcji rolniczej (zwłaszcza: Dąbrowice, Łubnice, Ruda, Rzeczyca, Sokolniki), często też ze znacznym udziałem usług; funkcja usługowa dominuje w siedmiu wsiach (Burzenin, Jeżów, Lututów, Rozprza, Wolbórz oraz

Tabela 5. Wybrane wskaźniki miast zdegradowanych w województwie łódzkim liczących 1000 i więcej mieszkańców

Miejscowość	Ludność nierolnicza (%)	Typ funkcjonalny		Poziom		Sumaryczny wskaźnik miejskości
		1	2	wyposażenia techniczno-infrastrukturalnego	rozwoju funkcji obsługi (centralność)	
Andrespol	96,9	P	M1	60	44	57
Białaczów	79,8	RU	M1	29	43	37
Bratoszewice	54,1	RU	MP	66	20	38
Burzenin	86,7	UP	P2	50	60	58
Dąbrowice	55,9	R	MP	37	54	38
Gorzkowice	91,4	U	M1	67	57	60
Grabów	66,5	RU	MP	41	62	47
Jeżów	79,0	UR	MP	54	72	56
Lutomiersk	88,4	P	MP	30	40	45
Lututów	83,2	UP	P1	56	72	62
Łubnice	46,9	R	MP	55	42	39
Osjaków	81,3	U	P1	49	66	54
Piątek	78,2	PR	MP	46	74	59
Pławno	87,3	RP	M1	56	12	34
Rozprza	81,9	UR	MP	73	56	56

Miejscowość	Ludność nierolnicza (%)	Typ funkcjonalny		Poziom		Sumaryczny wskaźnik miejskości
		1	2	wyposażenia techniczno-infrastrukturalnego	rozwoju funkcji obsługi (centralność)	
Ruda	72,0	R	M1	46	10	24
Rusiec	67,3	RU	MP	58	58	48
Rzeczyca	43,8	R	MP	34	59	39
Sokolniki	61,9	R	MP	60	53	47
Szczerców	85,7	PU	P1	52	66	61
Ujazd	87,8	PR	MP	48	55	53
Widawa	78,5	X	P1	61	62	57
Witonia	65,3	RU	MP	50	43	43
Wolbórz	75,0	UR	MP	66	67	61

1 – Typologia ze względu na charakter dominacji funkcjonalnej: U – funkcja usługowa, R – rolnicza, P – przemysłowa, X – brak dominacji funkcjonalnej (równowaga trzech sektorów gospodarki) plus typy mieszane. 2 – Typologia ze względu na stosunek liczby miejsc pracy do liczby miejsc zamieszkania: P – przewaga funkcji miejsca pracy, MP – równowaga funkcji miejsca pracy i funkcji mieszkaniowej, M – przewaga funkcji mieszkaniowej.

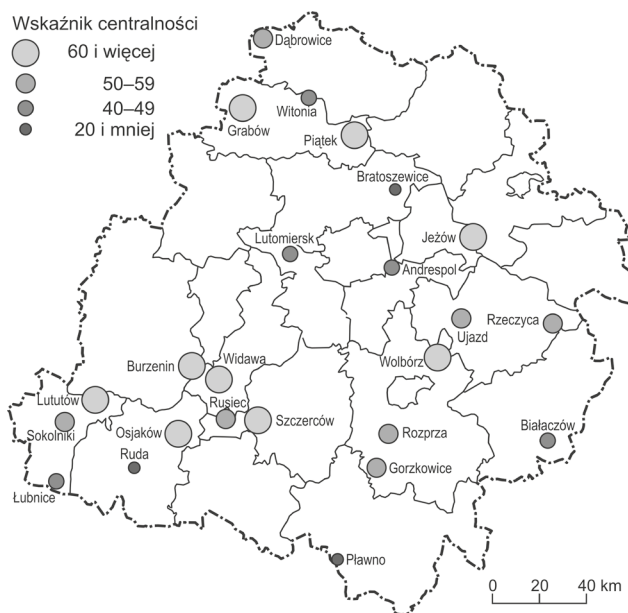
^a 100 punktów oznacza nasycenie mieszkań urządzeniami sieciowymi (wodociąg, kanalizacja, telefon stacjonarny itp.) oraz dostęp do urządzeń, takich jak oczyszczalnia ścieków, 0 punktów informuje o braku jakichkolwiek spośród tych urządzeń.

Źródło: dane NSP 1988, Sokołowski (1999) oraz dane autora niepublikowane.

Gorzkowice i Osjaków – w dwóch ostatnich samodzielnie), a przemysłowa – w pięciu. Ze względu na stosunek liczby miejsc pracy do liczby miejsc zamieszkania zdecydowanie przeważają ośrodki z równowagą miejsc pracy i miejsc zamieszkania (14 miejscowości), miejscowości o przewadze funkcji mieszkaniowej było pięć (Andrespol, Białaczów, Gorzkowice, Pławno, Ruda), podobnie jak tych z dominacją funkcji miejsca pracy (Burzenin, Lututów, Osjaków, Szczerców, Widawa). Ostatnie z wymienionych wchodziły w okres transformacji systemowej w bardziej korzystnej sytuacji; brak nowszych informacji w układzie miejscowości nie pozwala niestety na weryfikację tych danych dla współczesności.

W zakresie funkcji obsługi zaznacza się wyraźny podział na wsie gminne i pozostałe, z których ostatnie nie przekraczają wielkości wskaźnika 20 w 100-punktowej skali centralności. Spośród miejscowości wyróżniających się wysokim udziałem ludności nierolniczej Andrespol i Białaczów cechuje względnie niski poziom centralności, podobnie jak Lutomiersk, Łubnice i Witonię. *In plus* wyróżniają się natomiast: Piątek, Lututów i Jeżów (wskaźnik centralności >70), a następnie: Wolbórz, Szczerców i Osjaków (tab. 5, rys. 4). Uzupełnieniem znaczenia funkcjonalnego jest charakterystyka typów funkcjonalnych miejscowości w tab. 2. Większość wsi gminnych określona jest tam jako subokręgowy ośrodek usług. Na uwagę zasługuje bardzo niska kwalifikacja rangi podłódzkiego Andrespola.

Wyposażenie infrastrukturalne podlega względnie szybkim zmianom i dezaktualizuje się, jednak nawet analiza starszych danych pozwala na pewne uogólnienia. Przede wszystkim w badanej grupie nie zaobserwowano

Rys. 4. Miasta zdegradowane w województwie łódzkim według wskaźnika centralności
Źródło: opracowanie własne

prawidłowości polegającej na lepszym wyposażeniu w infrastrukturę wsi gminnych. Takie miejscowości, jak: Białaczów, Dąbrowice, Grabów, Lutomiersk i Rzeczyca – wszystkie wsie gminne – cechowały najniższe wartości wskaźnika. Najlepsze warunki miały natomiast Bratoszewice, Gorzkowice, Rozprza i Wolbórz.

Czynnik morfogenetyczny ma szczególne znaczenie dla kwalifikacji miejscowości w kategorii miasto/wieś (rys. 5). Układ przestrzenny i typ fizjonomiczny badanych miejscowości przedstawiają zróżnicowane formy

Rys. 5. Miasta zdegradowane w województwie łódzkim mające „miejski” lub „placowy” typ zabudowy
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tab. 2

i stan. W grupie miast zdegradowanych w drugiej połowie XIX w. rozpowszechniony jest typ „miejski” – z rynkiem, charakterystycznym układem ulic i miejską, zwartą zabudową; cechuje on też niektóre (nieliczne) miejscowości, które utraciły status miasta wcześniej, jak np. Osjaków. Za podstawę charakterystyki poszczególnych miejscowości posłużyła zasadniczo klasyfikacja zawarta w pracy Stelmacha, Maliny,

Tkocza i Żukowskiego (1990), przy pewnych do niej zastrzeżeniach sugerujących potrzebę bezpośredniej weryfikacji terenowej (zob. tab. 2)⁵.

6. MIASTA POTENCJALNE

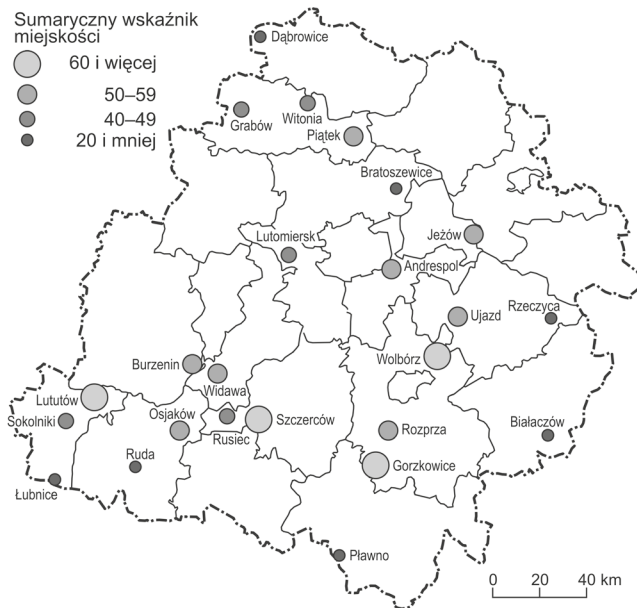
Ostatnie trzy dekady obfitowały w nadania praw miejskich w Polsce, przy czym większość nowo kreowanych miast stanowią jednostki wcześniej zdegradowane. Należy podkreślić, że zmiana statusu jest z reguły tylko formalnoprawnym potwierdzeniem od dawna istniejącego stanu rzeczy. Takie atrybuty miejskości, jak: wielkość, funkcje, poziom wyposażenia infrastrukturalnego, układ urbanistyczny i morfologia, czy też stan świadomości społeczności lokalnej, która postrzega wymienione osiedla jako miasta, sprawiają, że *de facto* nie stały się one miastami dopiero z chwilą formalnej zmiany statusu, lecz były nimi znacznie wcześniej.

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają, że niektóre spośród wspomnianych miejscowości odpowiadają współczesnym kryteriom miejskości. Rysunek 6 przedstawia analizowane miejscowości według wielkości sumarycznego wskaźnika miejskości uwzględniającego następujące komponenty: liczba mieszkańców, centralność, wyposażenie infrastrukturalne, funkcje gospodarcze (ludność nierolnicza, zróżnicowanie działalności). Uzupełnieniem tab. 5 (z rozdz. 5) jest tab. 6, ukazująca odpowiednie parametry w porów-

Tabela 6. Wybrane wskaźniki miast grupy porównawczej

Miejscowość	Ludność nierolnicza (%)	Typ funkcjonalny		Poziom		Sumaryczny wskaźnik miejskości
		1	2	wyposażenia techniczno-infrastrukturalnego	rozwoju funkcji obsługi (centralność)	
Kamięński	86,6	RP	M1	54	59	53
Rzgów	74,9	PR	MP	59	58	57
Bobowa	83,4	X	P1	55	73	60
Brzostek	74,8	X	P1	63	63	58
Końskie	82,3	X	MP	47	57	50
Krynki	69,9	RP	MP	45	58	50
Łaszczów	75,5	U	P2	73	66	60
Michałowice	77,6	X	M1	76	74	69
Przedział	68,4	UR	P1	65	53	51
Radłów	80,6	RU	M1	40	63	50
Szczucin	81,7	P	P2	56	78	66
Szepietowo	90,4	UP	P1	63	62	64
Tychowo	62,5	UR	MP	80	72	64

Objaśnienia i źródło jak do tab. 5.

Rys. 6. Miasta zdegradowane w województwie łódzkim według sumarycznego wskaźnika miejskości (nie uwzględnia składnika morfogenetycznego)
Źródło: opracowanie własne

nawczej grupie miejscowości, które uzyskały prawa miejskie w ostatnim czasie (dwa pierwsze wcześniej, ale są one położone na terenie województwa łódzkiego). Na jej podstawie otrzymujemy potwierdzenie, że takie miejscowości, jak: Wolbórz, Szczerców, Gorzkowice, Lututów, Piątek, a w dalszej kolejności Burzenin, Widawa, Jeżów, Rozprza, Ujazd, Andrespol i Osjaków, spełniają większość kryteriów wymaganych wspólnie przy nadawaniu praw miejskich. Niektóre z tych miejscowości nie spełniają wszystkich warunków, np. Andrespol nie ma wykształconego typowo miejskiego układu urbanistycznego, a kilka innych nie osiąga zaludnienia 2000 mieszkańców, co w praktyce nadawania praw miejskich nie musi stanowić przeszkody dyskwalifikującej⁶.

7. ZAKOŃCZENIE

W wieku XIX w małych miastach dominowały funkcje usługowe, głównie handlowa, wraz z drobną wytwórczością i rolnictwem. Małe miasta były ogniwem pośrednim między wsią i większym miastem, odgrywały przy tym rolę integrującą dla okolicznych terenów wiejskich. Częste kontakty między wsią i małym miastem umożliwiały przede wszystkim gęstą i względnie regularną sieć miejską, uwarunkowaną przede wszystkim dostępnością komunikacyjną.

Obecnie dostępność komunikacyjna nie stanowi istotnej bariery, dlatego małe miasta są często pomijane na drodze: miejsce zamieszkania (wieś) → miejsce pracy, zakupów, realizacji potrzeb kulturalnych itp.

(duże lub średnie miasto). W wielu miejscowościach zanikły tradycyjnie pełnione funkcje produkcyjne (drobna wytwórczość), a w niektórych także funkcje usługowe; niektóre z nich uległy też częściowemu wyludnieniu, a miejska zabudowa – degradacji. Są to przyczyny – pomijając sytuację makroekonomiczną – kryzysu małych miast. Zanik drobnej wytwórczości wiąże się m.in. ze wzrostem znaczenia produkcji masowej we współczesnym świecie, a także z doktrynalną walką z własnością prywatną (uosabianą przez niewielkie zakłady produkcyjne i usługowe), która była praktyką w ponad 40-letniej historii PRL-u. Droga do odrodzenia małych miast powinno być przywrócenie niektórych spośród tych funkcji. W okresie transformacji systemowej rozwój drobnej i średniej przedsiębiorczości realizowany był w poszczególnych ośrodkach z różnym powodzeniem.

Odmienne przedstawia się kwestia funkcji standardowych. Miejsce centralne powinno mieć swój własny obszar obsługi i określoną liczbę obsługiwaną ludności, co wiąże się z minimalnymi wielkościami popytu na dobra i usługi. Zbyt mały popyt czyni lokalizację określonych placówek usługowych nieopłacalną. Spowodowało to zanik funkcji centralnych w niektórych miasteczkach i w rezultacie upadek wielu miasteczek położonych zbyt blisko silniejszych ośrodków konkurencyjnych. Wydaje się, że mają one niewielkie szanse na odrodzenie i restytucję praw miejskich. Dotyczy to szczególnie tych, które aktualnie nie pełnią funkcji ośrodka gminnego.

Miejscowości, które utraciły prawa miejskie na mocy dekretu carskiego z 1869 r. są zwykle dużymi wsiami gminnymi, o dobrze rozwiniętej infrastrukturze, strukturze funkcjonalnej i funkcjach pełnionych względem wiejskiego zaplecza (centralność), a także o miejskim układzie przestrzennym. Miejscowości, które zostały zdegradowane przed połową XIX w. są odpowiednio mniejsze (liczą one zwykle poniżej 500 mieszkańców) i poza nielicznymi wyjątkami nie posiadają cech miejskich; także ich ranga administracyjna jest zazwyczaj niska (nie są siedzibami gmin).

PRZYPISY

¹ Artykuł ukazał się w pracy zbiorowej pod red. S. Kaczmarek (2011).

² 1 stycznia 2011 r. prawa miejskie uzyskał Wolbórz w województwie łódzkim (przyp. redakcji).

³ Nie można wykluczyć, że rzeczywista liczba jednostek tej kategorii jest w rzeczywistości nieco większa (lokacje nieudane bądź prawa miejskie niepotwierdzone).

⁴ Są to: Biskupie – część miasta Piotrków Trybunalski, Brus – część miasta Łódź, Czekaj – część miasta Zduńska Wola, Grocholice – część miasta Bełchatów, Kolumna – część miasta Łask, Łąkoszyn – część miasta Kutno, Łowicz Nowe Miasto – część

miasta Łowicz, Nowy Wieruszów – część miasta Wieruszów, Podzamcze – część miasta Wieruszów, Ruda Pabianicka – część miasta Łódź, Stary Wieruszów – część miasta Wieruszów, Wielka Wieś – część miasta Piotrków Trybunalski. Do powyższej kategorii zaliczono również Karsznice, które miały status osiedla w latach 1959–1972 i w 1973 r. zostały podzielone. Większą ich część włączono do miasta Zduńska Wola, mniejsza pozostała wsią w gminie Zduńska Wola.

⁵ W opracowaniu Stelmacha, Maliny, Tkocz i Żukowskiego (1990) w licznych przypadkach typy „miejski” i „placowy” są wyraźnie mylone. Bogaty materiał porównawczy zawiera praca Kuleszy (2001).

⁶ Wskazują na to przykłady z ostatnich lat, kiedy prawa miejskie uzyskały jednostki osadnicze pozbawione miejskiego układu przestrzennego (np. Czarna Woda, Gliniojeck, Siechnice) i o zaludnieniu wynoszącym zaledwie 1,1–1,4 tys. osób (np. Krynica Morska, Kleszczelce, Frampol, Zaklików, Przecław, Kołaczyce).

BIBLIOGRAFIA

- Drobek, W. (1999). *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*. Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu.
- Jelonek, A. (1967). Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r. *Dokumentacja Geograficzna*, 3–4.
- Kaczmarek, S. (2011). *Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Stanisława Liszewskiego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kulesza, M. (2001). *Morfogeneza miast na obszarze Polski środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Miasta polskie w tysiącleciu* (1967). Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2009 r.* (2009). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Rosin, R. (1959). Studia z dziejów miast dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego (XII–XVI w.). *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, XIV.
- Rosin, R. (1971). Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów. *Region Łódzki. Studia i Materiały*, 1.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich* (1880–1902). Oprac. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. Warszawa.
- Sokołowski, D. (1999). *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Sokołowski, D. (2008). Miasta nowe i potencjalne jako główne elementy kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce. W: A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum wiejsko-miejskiego* (s. 63–78). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (s. 63–78).
- Statystyka miast i osiedli 1945–1965 (1967). *Statystyka Regionalna GUS*, 6.
- Stelmach, M., Malina, R., Tkocz, J., Żukowski, B. (1990). *Obszary wiejskie i grunty rolnicze w Polsce*. Wrocław: Instytut Planowania i Urządzania Terenów Wiejskich, Akademia Rolnicza we Wrocławiu.

Artykuł wpłynął:
18 marca 2018
Zaakceptowano do druku:
8 grudnia 2018